

DOI: [https://doi.org/10.18371/fp.3\(35\).2019.190173](https://doi.org/10.18371/fp.3(35).2019.190173)

УДК: 330.338.24

МОНІТОРИНГ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОГО ДЕРЖАВНОГО БОРГУ УКРАЇНИ

СИДОР Ірина Петрівна

к.е.н., доцент,

доцент кафедри фінансів імені С. І. Юрія,

Тернопільський національний економічний університет

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4410-7083>

e-mail: irunasudor@gmail.com

ПЕТРУШКА Олена Володимирівна

к.е.н., доцент,

доцент кафедри фінансів імені С. І. Юрія,

Тернопільський національний економічний університет

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2065-8825>

e-mail: petrushka888@ukr.net

Анотація. У статті розглянуто особливості формування зовнішньої заборгованості держави, вказано на причини її зростання; здійснено моніторинг сучасного стану зовнішнього державного боргу України. Визначено напрями неефективного використання зовнішніх запозичень та намічено комплекс заходів щодо удосконалення боргової політики в Україні.

Ключові слова: зовнішній державний борг, державні запозичення, гарантований державою борг, боргова політика, реструктуризація боргу, боргова безпека.

Постановка проблеми. Світова фінансова криза спричинила зростання фінансових проблем у багатьох країнах світу, зокрема Європи. Особливо відчули її негативний вплив країни зі слабкою, нерозвиненою фінансовою системою, до яких можна від-

Аннотация. В статье рассмотрены особенности формирования внешней задолженности государства, указано на причины ее роста; осуществлен мониторинг современного состояния внешнего государственного долга Украины. Определены направления неэффективного использования внешних заимствований и намечен комплекс мероприятий по совершенствованию долговой политики в Украине.

Ключевые слова: внешний государственный долг, государственные заимствования, гарантированный государством долг, долговая политика, реструктуризация долга, долговая безопасность.

нести й Україну. Державний борг, як результат державних запозичень, для України є явищем, з одного боку, об'єктивно-історичним, з іншого – він формувався та накопичувався під впливом суб'єктивних факторів, а також прорахунків у процесі переходу

від адміністративно-планової економіки до ринкових відносин та забезпечення економічного зростання.

У сучасних умовах господарювання активне нарощення Україною зовнішніх боргів спричиняє проблеми забезпечення фінансової стабільності держави, що пов'язано із прогресивним зростанням витрат на обслуговування державного боргу та його погашення. Відповідно, проблеми утримання фінансового балансу, стабільне економічне падіння, наростання дефіцитності державного бюджету і в додаток підвищення рівня витрат на обслуговування державного боргу зумовлює гостру потребу пошуку оптимізованих шляхів управління ним та збалансування видатків державного бюджету на обслуговування боргів держави для підтримання фінансової та макроекономічної рівноваги.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні наукові дослідження щодо здійснення запозичень та формування державного боргу базуються на теоретичних фундаментальних розробках, напрацьованих упродовж століть відомими у світі вченими-економістами, серед яких варто відзначити Р. Барро, Дж. Б'юкенена, А. Вагнера, К. Дітцеля, Дж. Кейнса, А. Лернера, Р. Масгрейва, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сея, А. Сміта, Д. Юма та ін. Вітчизняні науковці, зокрема, В. Андрущенко, О. Горобець, О. Захарченко, В. Козюк, Г. Котіна, І. Лютий, О. Рожко, М. Степура, В. Федосов, С. Юрій, розкривають у своїх працях окремі теоретичні та практичні аспекти формування, обслуговування та погашення державного боргу. Водночас, часті зміни економічного середовища від глибокої

стагнації і до поступального зростання потребують постійного моніторингу рівня бюджетної заборгованості держави, що обумовлює актуальність досліджуваної теми.

Мета статті. Метою статті є аналіз вітчизняної практики здійснення зовнішніх державних запозичень та сучасного стану зовнішнього державного боргу, а також пошук ефективних заходів щодо оптимізації зовнішньої боргової політики України.

Виклад основних результатів. Одним зі важливих чинників забезпечення макроекономічної стабільності є проведення продуманої зовнішньоборгової політики, адже тенденції у формуванні зовнішнього боргу багато в чому визначають динаміку валютного курсу гривні, стан золотовалютних резервів країни, рівень процентних ставок на кредитному ринку, інвестиційний клімат та ін. Втім, найбільший вплив зовнішні запозичення справляють на показники боргової безпеки, адже вони можуть бути як чинником макрофінансової стабілізації, так і провокувати розбалансування усієї системи державних фінансів.

Необхідність залучення зовнішніх боргових зобов'язань пояснюється також інвестиційними потребами, адже стимулювання економічного розвитку вимагає значних інвестицій, які не здатний забезпечити внутрішній ринок. Поряд з цим, зовнішні запозичення справляють стабілізуючий вплив на валютну ситуацію в країні, адже в умовах стійкого негативного сальдо зовнішньої торгівлі залучення коштів з-за кордону сприяє стабільності обмінного курсу національної валюти.

На рис. 1 представлено структуру вою боргу. державного та гарантованого держа-

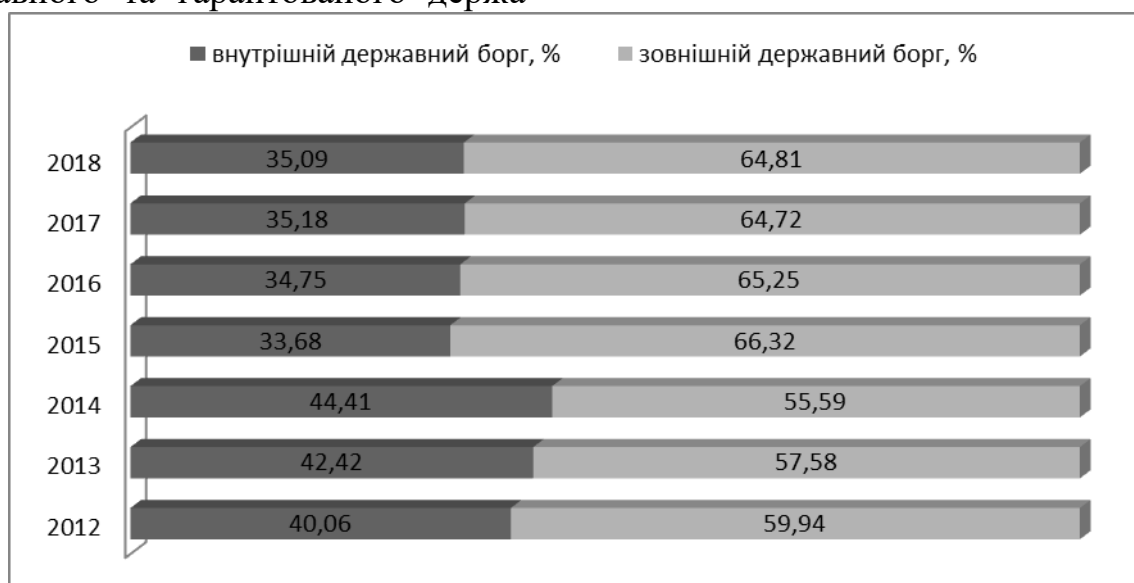

Рис. 1. Динаміка співвідношення питомої ваги внутрішнього і зовнішнього державного боргу України у 2012 – 2018 рр.

Джерело: [1; 2; 4]

Дане співвідношення вказує на значну перевагу зовнішньої заборгованості над внутрішньою. Так, якщо частка внутрішнього державного боргу складає 35,09 %, то зовнішнього – 64,91 % (у 2018 р.). Зазначене дозволяє констатувати, що Україна сьогодні перебуває у стані критичної залежності від зовнішнього фінансування, адже рівень зовнішнього державного боргу щороку зростає і тиск на економіку України посилюється.

Переважання зовнішньої заборгованості в структурі державного боргу несе в собі валютні ризики. Значні розміри гарантованого державою боргу спричиняють додаткові витрати у зв'язку з неплатоспроможністю позичальників. Слабкий розвиток ринку внутрішніх державних запозичень (тобто ринку державних цінних паперів) ускладнює залучення необхідного

обсягу фінансових ресурсів і змушує вдаватися до зовнішніх позик.

Сьогодні ключовим питанням на порядку денному стоїть обґрунтування не тільки оптимальної потреби в зовнішніх запозиченнях, а й пріоритетних сфер та необхідних умов ефективного їх використання. Цільове призначення зовнішніх запозичень обумовлюється поточними потребами економіки й соціальної політики та стратегічними пріоритетами розбудови економічного простору України. Оптимальне витрачання кредитів сприятиме стабілізації фінансової ситуації в Україні та виведенню її економіки з кризового стану.

У літературі виділяють три способи можливого використання залучених ресурсів [3, с. 95]:

– фінансове розміщення, коли із зовнішнього джерела здійснюється фінансування інвестиційних проектів і

розвитку економіки. Цей спосіб є найпрогресивнішим видом використання зовнішнього боргу. При цьому важливим є відбір конкурентних високоефективних інвестиційних проектів, які б забезпечували повернення одержаних ресурсів;

– бюджетне використання, при якому залучені ресурси спрямовуються на фінансування поточних бюджетних витрат, у тому числі на обслуговування зовнішньої заборгованості. Цей спосіб використання залучених із міжнародного ринку ресурсів є найменш ефективним;

– змішане бюджетно-фінансове розміщення, коли запозичення використовуються і на фінансування поточних бюджетних потреб, і на розвиток економіки в цілому.

У вітчизняній практиці великого поширення набув найменш ефективний спосіб, коли нові запозичення спрямовуються на фінансування пото-

чних витрат бюджету, включаючи й обслуговування наявного зовнішнього боргу. У таблиці 1 представлено динаміку державного та гарантованого державою зовнішнього боргу у період 2012-2018 рр.

На основі поданих даних можна стверджувати, що зовнішній державний і гарантований державою борг зазнав суттєвого зростання з 309,0 млрд. грн. до 1397,22 млрд. грн. або на 1096,53 млрд. грн. чи у 4,64 рази. У його структурі від 74 % до 79 % (див. рис. 2) займає зовнішній державний борг, абсолютні показники якого зазнали суттєвого зростання у 2014-2018 рр. більше як у 4,5 рази, а у динаміці 2012-2018 рр. – на 1088,22 млрд. грн. Зауважимо, що у складі зовнішньої заборгованості найбільшу частку складає заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку – 56,6 %, а також заборгованість за позиками від МВФ – 33,72 %.

Таблиця 1

Динаміка державного та гарантованого державою зовнішнього боргу
у період 2012-2018 рр. (млрд. грн.)

Показники	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Загальна сума державного та гарантованого державою зовнішнього боргу, в тому числі:	309,00	300,69	611,96	1042,3	1240,03	1374,9	1397,22
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Зовнішній державний борг, в тому числі:	208,92	223,26	486,02	825,86	980,19	1080,31	1099,41
у % до загальної суми державного і гарантованого державою боргу	67,61	74,25	79,42	79,23	79,04	78,57	78,68
заборгованість за позиками, одержаними від МФО*	80,09	61,90	169,08	337,04	371,84	407,47	370,74
заборгованість за позиками, одержаними від органів управління іноземних держав	9,09	7,27	16,37	32,71	45,64	49,3	47,93
заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків, ін. іноз. установ	–	–	–	–	–	–	11,08

Закінчення таблиці 1

Показники	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку	104,63	138,91	272,51	415,27	517,80	574,46	622,37
заборгованість не віднесена до інших категорій	15,08	15,17	28,05	40,84	44,88	49,08	47,29
Гарантований державою зовнішній борг, в тому числі:	100,08	77,43	125,94	216,44	259,84	294,69	297,81
у % до загальної суми державного і гарантованого державою боргу	32,39	25,75	20,58	20,77	20,95	21,43	21,32
заборгованість за позиками, одержаними від МФО*	40,56	16,22	40,11	140,83	180,48	229,7	236,99
заборгованість за позиками, одержаними від органів управління іноземних держав	1,98	1,98	3,84	4,68	4,58	2,74	1,35
заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків, інших іноз. установ	29,34	31,02	51,62	68,22	71,15	59,00	56,33
заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку	27,20	27,20	28,51	–	–	–	–
заборгованість не віднесена до інших категорій	1,00	1,00	1,86	2,71	3,63	3,26	3,14

Джерело [1; 2; 4; 5]

Рис. 2. Динаміка частки зовнішнього боргу у структурі державного і гарантованого державою боргу у період 2012-2018 рр.

Джерело [1; 2; 4]

Свого «пікового» значення зобов'язання перед МФО досягли у 2017 р. – 407,47 млрд. грн., що пояснюється активною співпрацею з МВФ. Зазначене обумовлює вагоме зростання боргового навантаження, що виступає

одним з базових факторів гальмування розвитку економіки країни.

Основними причинами зростання обсягу державного боргу в 2014–2018 рр. стали наступні:

- політична криза, анексія АР Крим та тривалий військовий конфлікт на сході країни;

- глибока економічна рецесія, викликана перегрупуванням економічних зав'язків з міжнародними партнерами та руйнуванням інфраструктури та промислових об'єктів на частині території країни;

- фінансування за рахунок державних запозичень дефіциту державного бюджету, зростання якого обумовлене в значній мірі збільшенням видатків на оборону та обслуговування державного боргу;

- необхідність потужної державної підтримки державних підприємств та банків, зокрема НАК «Нафтогаз України» тощо.

Щоправда, у 2018 р. стабілізація фінансового стану НАК «Нафтогаз України» та подолання гострих проявів банківської кризи дозволили уряду не вдаватися до боргових джерел підтримки фінансового стану цих суб'єктів.

Високими темпами серед усіх складових зовнішньої заборгованості уряду зростали зобов'язання перед міжнародними фінансовими організаціями. За період 2012–2018 рр. заборгованість за цією групою зовнішнього державного боргу зросла в 4,2 рази до 407,47 млрд. грн., що складає близько половини зовнішніх зобов'язань держави. Названа заборгованість сформована переважно із ОЗДП, які уряд впродовж останніх років доволі активно емітує для докапіталізації гос-

подарських структур з державною часткою у власності, покриття дефіциту державного бюджету та інших потреб.

Основними складовими його приросту стали облігації зовнішньої позики 2018 р. на суму 2,0 млрд. дол. та кредити ЄС з приростом заборгованості на 0,4 млрд. дол. за рік. В той же час Україна планомірно погашала позики МВФ – за рік сума прямого і гарантованого боргу перед МВФ зменшилася на 1 млрд. дол. США.

У структурі прямого зовнішнього боргу держави (39,7 млрд. дол. США) за типом кредитора основне місце посідають інвестори в облігації зовнішньої позики (22,5 млрд. дол.) і міжнародні фінансові організації (МФО) (13,4 млрд. дол.). Серед МФО найбільшими кредиторами України є Міжнародний банк реконструкції та розвитку (сума заборгованості – 4,9 млрд. дол. США), МВФ (3,5 млрд. дол.), Європейський банк реконструкції та розвитку (0,6 млрд. дол.) та Європейський інвестиційний банк (0,7 млрд. дол.).

Історія співпраці нашої держави з міжнародними фінансовими інституціями започаткована взаємодією з МВФ, яка передбачала застосування низки механізмів кредитування, а саме: системної трансформаційної позики (STF), кредитування за схемою стенд бай (Stand-by), а також програми розширеного фінансування (EFF). Механізм STF був розроблений МВФ у 1993 році для фінансової підтримки країн з негативним платіжним балансом. В Україні внаслідок переходу на світові ціни при імпорті енергоносіїв сформувався значний негативний

платіжний баланс, який загрожував вагомим негативними наслідками для вітчизняної економіки та бюджетної системи. Як зазначали тоді експерти, ця проблема мала об'єктивний характер, адже зростання цін на енергоресурси не могло бути компенсоване через відповідне підвищення цін на вітчизняний експорт. Для вирішення цієї ситуації урядом було залучено кредити STF, які більшою мірою засвідчили моральну, а не фінансову підтримку України з боку міжнародних фінансових інститутів [6].

З першого траншу МВФ 4,5 млрд. доларів, отримані в жовтні 2014 р., були зараховані до резерву НБУ для підтримки платіжного балансу. З другої кредитної порції (2,8 млрд. доларів на початку травня) більше половини – 1,5 млрд. доларів було спрямовано на покриття дефіциту бюджету. Очевидно, що такий спосіб використання запозичених коштів є найменш ефективним і досить загрозливим для країни. Головною проблемою використання залучених коштів є відсутність інформації щодо їх використання. Відсутність прозорих інформаційних джерел робить неможливим чітке розуміння процесу розподілу отриманих траншів МВФ, а це призводить до різних тлумачень.

Фахівці звертають увагу на те, що частина коштів МВФ спрямовується на фінансування дефіциту бюджету, а Міжнародний валютний фонд, дозволяючи витратити гроші на покриття бюджетного дефіциту, не цікавиться цільовим використанням цих коштів. Враховуючи зазначене, не можна відкидати і твердження експертів та політиків, що значна частина 18 млрд.

грн., якими було поповнено статутний фонд НАК «Нафтогаз», була профінансована з траншу МВФ. Крім того, існує непокритий дефіцит Пенсійного фонду цього року, який становить близько 14 млрд. грн. Пенсійний фонд вже запозичив 11 млрд. грн. у Державної казначейської служби України. І залишається лише запитання, за допомогою яких коштів було профінансовано його дефіцит, якщо дефіцит Пенсійного фонду був профінансований із запозичених у МВФ коштів, то стає зрозумілим, що кошти використовуються неефективно, відсутня чітка стратегія їх використання, а спостерігається лише політика «латання дірок» у державному бюджеті. Водночас, як свідчать офіційні джерела, частина цих коштів упродовж 2016 р. використовується на погашення раніше отриманих боргів, а також для проведення фінансування витрат, зокрема з газових угод, а також на рефінансування комерційних банків.

Таким чином, за умови відсутності вичерпної і прозорої інформації можна припустити, що в Україні протягом останніх років використовувалися непослідовні та неефективні методи управління державним боргом, що у результаті може суттєво вплинути на його структуру та обсяги. Безумовно, що у складних фінансових умовах кризи для стабілізації економічної ситуації в країні можна використати запозичені кошти на соціальну сферу. Водночас має діяти чіткий механізм використання коштів на соціальні видатки, а також чіткий механізм використання залучених коштів на оздоровлення економіки. Із плином часу баланс використання залучених коштів

має поступово просуватися лише до оздоровлення економіки, що, у свою чергу, дасть змогу фінансувати соціальні видатки за рахунок бюджетних коштів, а не запозичених [7, с. 29].

За висновками Рахункової палати України у 2016 р. здійснені заходи з реструктуризації державного і гарантованого державою боргу та його часткове списання, в умовах девальвації гривні до іноземних валют і залучення державних запозичень, насамперед зовнішніх, що перевищили витрати на погашення державного боргу, не призвели до зниження загального обсягу державних боргових і гарантійних зобов'язань та боргового навантаження на державний бюджет.

Збільшення частки державного боргу в національній валюті дозволить зменшити вразливість країни до зовнішніх чинників тому є одним із головних завдань управління державним боргом. З цією метою необхідним є подальший розвиток внутрішнього ринку державних цінних паперів шляхом розширення спектру боргових інструментів, покращення прогнозованості управління державним боргом та залучення іноземних інвесторів.

У структурі державного боргу за інструментами 45% загальної суми державного боргу України становлять ринкові цінні папери, у т. ч. 33% – ОЗДП та 12% – ОВДП. Категорія «Інше» відображає неринковий державний борг та включає ОВДП, випущені для капіталізації державних банків та державних підприємств. Частка таких боргових інструментів є також суттєвою у порівнянні з показниками країн-аналогів і становить близько 29% загальної суми державного боргу

України. Сума боргу за кредитами міжнародних фінансових організацій та іноземних держав становить 25% загальної величини державного боргу та вказує на значну підтримку України, отриману впродовж останніх кількох років, особливо з боку МВФ та Світового банку.

Другий за обсягом валютний борг – борг в євро, який було залучено в основному в межах програм Макрофінансової допомоги Європейського Союзу у 2015-2018 рр. Частка боргу в спеціальних правах запозичення (СПЗ), залученого в межах програм фінансування МВФ складала 8% на кінець 2018 рок. Наявність внутрішнього боргу в іноземній валюті збільшує частку загального державного боргу в іноземній валюті, а отже, і його валютний ризик. Частка боргу, номінованого в національній валюті, є нижчою у порівнянні з показниками країн-аналогів за регіоном та за рейтингом (33% проти 42% та 53%, відповідно). Різниця між цими показниками є навіть більшою у порівнянні з показниками країн-аналогів – регіональних лідерів, 55% державного боргу яких номіновано в національній валюті. Ці показники підкреслюють пріоритетність дій України відповідно до першої цілі управління державним боргом, що спрямовані на: розширення ринку боргових цінних паперів у національній валюті та зниження валютних ризиків, у т.ч. через зменшення доларової частки у борговому портфелі України шляхом випуску ОЗДП в інших іноземних валютах.

Протягом 2018 р. суверенні кредитні рейтинги України були підвищені або підтвержені рейтинговими агент-

ствами (Moody's «Caal» прогноз стабільний; Standard & Poor's «B-» прогноз стабільний; Fitch Ratings «B-» прогноз стабільний).

Основні чинники підвищення рейтингів, зазначені агентствами:

1) продовження співпраці з МВФ, що позитивно впливає на отримання іншої міжнародної фінансової допомоги;

2) наближення інфляції до цільового показника НБУ;

3) дефіцит державного бюджету в 2019 р. прогнозується в межах показників програми МВФ;

4) зменшення рівня зовнішньої вразливості;

5) очікування щодо подальшого впровадження реформ.

Основний показник боргової безпеки – співвідношення державного і гарантованого державою боргу до ВВП дозволяє оцінити платоспроможність держави та ризики для макрофінансової стабільності в країні. Проведений аналіз динаміки даного показника, а також інших індикаторів боргового навантаження в країні засвідчує, що після 2013 р. боргова позиція України характеризувалася висхідною траєкторією індикаторів боргового навантаження та порушенням їх безпечних рівнів. У 2017-2018 рр. відносні показники боргового навантаження помітно зменшилися, але боргові ризики продовжували залишатися високими. Величина державного і гарантованого державою боргу відносно ВВП зменшилася з пікового рівня 81% ВВП у кінці 2016 р. до 71,8% ВВП у 2017 р. та до 60,9% ВВП у кінці 2018 р. Такі позитивні зміни обумовлювалися підвищенням реального обмінного курсу

гривні та зростанням реального ВВП при незначному збільшенні номінальної суми внутрішнього і зовнішнього державного боргу.

Висновки. Таким чином, при позитивній динаміці у 2017-2018 рр. щодо боргового навантаження в країні все ж залишається актуальним для України вдосконалення боргової політики, яка вимагає реалізації комплексу заходів, спрямованих на коригування правового забезпечення, а також організації розробки та реалізації управлінських рішень у царині боргових операцій. Головні завдання, які стоять на сьогодні перед урядом у питанні підвищення ефективності боргової політики, полягають у виробленні дієвих обмежень для унеможливлення проведення урядом агресивної і непродуманої боргової політики; законодавчому закріпленні граничних та оптимальних параметрів боргового тягаря; чіткому розмежуванні компетенції органів влади у питанні управління державним боргом; радикальному підвищенні ефективності використання позичених коштів; пошуку способів для диверсифікації інструментарію запозичення коштів та управління наявними борговими зобов'язаннями. Для реалізації цих завдань потрібно:

– провести інституційне розмежування запозичень, отримуваних з метою обслуговування та погашення державного боргу, та запозичень на цілі розвитку. Такий інституційний механізм дасть змогу: перевести фінансування частини видатків розвитку на кредитну основу; забезпечити контроль за цільовим характером та ефективністю реалізації гарантованих державою кредитів; узгодити та контролювати

лювати виконання інвестиційних програм; здійснювати оцінку ефективності вартості запозичень, обумовлених необхідністю обслуговування державного боргу; забезпечити довгострокове фінансування інвестиційних програм держави на основі Програми державних інвестицій;

– забезпечити обґрунтоване визначення і законодавче закріплення граничних та оптимальних параметрів боргового тягаря для держави. Йдеться не лише про чіткі вимоги щодо припустимого розміру боргу, а також про обмеження щодо вартості, терміну і валюти залучених ресурсів, що дасть змогу застосувати більш широкий спектр інструментів управління державними зобов'язаннями;

– забезпечити диверсифікацію інструментів залучення боргових ресур-

сів. Наразі Україна використовує ОВДП, ОЗДП та позики міжнародних фінансових організацій, хоча має значний потенціал диверсифікації запозичень у межах країни. У цьому ракурсі досить ефективним інструментом можуть стати: державні облігації, номіновані в іноземній валюті; облігації та казначейські зобов'язання, які розміщуються серед населення; індексовані, амортизаційні облігації. Особливу увагу слід приділити розробці боргових інструментів, орієнтованих на так званих «пасивних» інвесторів – пенсійні та інвестиційні фонди, страхові компанії. Саме інституційні інвестори, акумулюючи кошти дрібних вкладників та фізичних осіб, є одними з основних покупців державних облігацій у країнах з розвинутою економікою.

Список використаної літератури

1. Аналітична записка: Аналіз сучасного стану державного боргу та ключові напрями забезпечення боргової безпеки України. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/2018_analit/derzh (дата звернення: 20.10.20189)
2. Аналітичний огляд стану державного боргу України та його вплив на фінансовий ринок України станом на 31.12.2018 року. URL: http://rurik.com.ua/documents/research/REVIEW_debt.pdf (дата звернення: 20.01.2019).
3. Захарченко О.Г. Державний борг України: оцінка та прогнози. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. № 4. С. 92–97.
4. Звіт про результати аналізу звітності щодо державного та гарантованого державою боргу. Рахункова палата. 2018. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16753206/Zvit_16_3_2018.pdf?subportal=ma (дата звернення: 20.11.2018).

5. Інформація Міністерства фінансів України щодо виконання Державного бюджету України за 2018 рік. URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/informaciya-ministerstva-finansiv-ukrayini-2702/> (дата звернення: 20.11.2018).
6. Котіна Г., Степура М., Кондро П. Боргова безпека України: оцінка, ризики, перспективи. Схід. 2017. № 3. С. 10-15. URL: <http://skhid.com.ua/article/download/108103/103322> (дата звернення 25.12.2018).
7. Сидор І.П. Боргова політика та напрями підвищення її ефективності: уроки світового досвіду. Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці. Матеріали Міжнародної наукової інтернет - конференції. 28-29 червня 2018 року. Національна академія управління. м. Київ – Баку. С. 28-32.